4. ભારતનો સાહિત્યિક વારસો

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન 1: નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો:

(1) ભારતમાં વેદો કેટલા છે અને કયા કયા છે તે સમજાવો.

- વેદો ચાર છે: (1) ઋગ્વેદ (2) સામવેદ (3) યજુર્વેદ (4) અથર્વવેદ
- ઋગ્વેદ: તે ભારતીય સાહિત્યનું પ્રાચીનતમ પુસ્તક છે. તે 10 ભાગમાં વહેંચાયેલો અદ્ભૂત ગ્રંથ છે. તેમાં કુલ 1028 ઋચાઓ છે. તેમાંથી મોટા ભાગની ઋચાઓ દેવોને લગતી સ્તુતિઓ છે. આ સ્તુતિઓ યજ્ઞપ્રસંગે કરવામાં આવતી. તેમાંથી ઉષાને સંબોધન કરતી કેટલીક સ્તુતિઓ ખૂબ જ મનમોહક છે. આ ગ્રંથ સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાં વસતા આર્યોની રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક તેમજ આર્થિક બાબતોનું વર્ણન કરે છે.
- સામવેદ: તેમાં ઋગ્વેદની ઋચાઓનું ગાન કરવાની વિધિ દર્શાવવામાં આવી છે. આ શ્લોકો રાગ અને લય સાથે ગવાય છે. તેથી તેને 'સંગીતની ગંગોત્રી' કહે છે.
- યજુર્વેદ: તે યજ્ઞનો વેદ કહેવાય છે. તે ગદ્ય અને પદ્ય સ્વરૂપમાં રચાયેલ છે. તેમાં યજ્ઞોના મંત્રો, ક્રિયાઓ અને વિધિઓનું વર્ણન કરવામાં આવી છે.
- અથર્વવેદ: તેમાં અનેક પ્રકારના કર્મકાંડો અને સંસ્કારોનું વર્ણન છે.

(2) તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠ વિશે નોંધ લખો.

- સ્થળ:
- તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠ વર્તમાન સમયમાં પાકિસ્તાનમાં આવેલ રાવલપિંડીની પશ્ચિમે આવેલી હતી.
- તે પ્રાચીન ગાંધાર પ્રદેશની રાજધાનીનું શહેર હતું.
- શિક્ષણ:
- સાતમા સૈકામાં તે ભારતના મહત્ત્વના ઉચ્ચ શિક્ષણના વિદ્યાકેન્દ્ર તરીકે જાણીતું હતું.
- દંતકથા અનુસાર રઘુવંશી ભગવાન રામના ભાઈ ભરતના પુત્ર તક્ષના નામ પરથી આ સ્થળનું નામ તક્ષશિલા પડ્યું હોવાનું મનાય છે.
- તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠમાં વેદ, શસ્ત્રક્રિયા, ગજવિદ્યા, ધનુર્વિદ્યા, વ્યાકરણ, તત્ત્વજ્ઞાન, યુદ્ધવિદ્યા, ખગોળશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર વગેરે કુલ 64 વિદ્યાઓનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.
- અહીં વિદ્યાર્થીને જે વિષયમાં રસ હોય તેનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું.
- શિક્ષક પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તેટલા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા. છતાં સામાન્ય રીતે એક શિક્ષક પાસે લગભગ 20 વિદ્યાર્થીઓ ભણતા.
- વારાણસી, રાજગૃહ, મિથિલા, ઉજ્જૈન વગેરે દૂરનાં નગરોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આ વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ માટે આવતા હતાં.
- ખ્યાતનામ વિદ્યાર્થીઓ:
- ભગવાન બુદ્ધના શિષ્ય જીવકે આ વિદ્યાપીઠમાં આયુર્વેદનું શિક્ષણ લીધું હતું. અર્થશાસ્ત્રના રચયિતા

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

અને રાજનીતીજ્ઞ કૌટિલ્યે, મૌર્ય વંશના સ્થાપક ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે, કૌશલના રાજા પ્રસેનજિતે અને વ્યાકરણશાસ્ત્રી પાણિનિએ આ વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ લીધું હતું.

- પાંચમી સદીની શરૂઆતમાં ચીની પ્રવાસી ફાહિયાને તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠની મુલાકાત લીધી હતી.

(3) મધ્યકાલીન સાહિત્યની ચર્ચા કરો.

- મધ્યયુગના આરંભમાં ઉત્તર ભારતમાં સંસ્કૃત ભાષામાં સાહિત્ય રચાયું.
- આયુગમાં અપભ્રંશ ભાષામાંથી આધુનિક ભારતીય ભાષાઓનો વિકાસ થયો.
- મધ્યયુગ દરમિયાન દ્રવિડકુળની ભાષાઓમાં ઘણું તમિલ સાહિત્ય રચાયું.
- આ સમય દરમિયાન તેલુગુ ભાષામાં રામાયણ અને મહાભારતનું ભાષાંતર થયું તેમજ વ્યાકરણગ્રંથો, વિજ્ઞાનવિષયક ગ્રંથો અને કેટલાંક લૌકિક સાહિત્યના ગ્રંથો રચાયા.
- મધ્યયુગમાં મલયાલમ ભાષામાં સાહિત્ય રચવાનું શરૂ થયું હતું.
- દિલ્લીના સલ્તનતકાળ દરમિયાન હિંદી ભાષાનાં બે સ્વરૂપો – વ્રજ અને ખડીબોલીમાં અનેક ભક્તિગીતો રચાયાં.
- રાજસ્થાની ભાષામાં 'આલ્હા', 'ઉદલ', 'બીસલદેવરાસો' નામની પ્રખ્યાત વીરગાથાઓ રચાઈ.
- મુલ્લા દાઉદરચિત 'ચંદ્રાયન' અવધ ભાષાનો સૌથી જૂનો ગ્રંથ મનાય છે.
- જોકે આ સમય દરમિયાન પ્રાચીન ગ્રંથો પરના ભાષ્ય ગ્રંથો (ટીકા ગ્રંથો) સંસ્કૃત ભાષામાં રચાતા હતા.
- સલ્તનતકાળમાં ફારસી દિલ્લીના સુલતાનોની રાજભાષા હતી .
- બંગાળ, ગુજરાત અને અન્ય કેટલાંક રાજ્યોના સુલતાનોએ સ્થાનિક ભાષાઓ અને સાહિત્યને પ્રોસ્તાહન આપ્યું હતું.
- કબીર જેવા ભક્તિમાર્ગના અનેક સંત કવિઓએ લોકભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો. કબીરના દોહરા લોકસાહિત્ય તરીકે જાણીતા બન્યા. કબીરની રચાનાઓ મુખ્યત્વે સધુંકડી (સધુક્કડી) લોકબોલીમાં છે.
- આ સમયમાં અવધિ ભાષામાં મલિક મુહમ્મદ જાયસીએ 'પદ્માવત' નામનું મહાકાવ્ય, સંત તુલસીદાસે 'રામચરિતમાનસ' નામનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ અને કુતુબને 'મૃગાવતી' નામનો ગ્રંથ લખ્યો.
- બંગાળના સુલતાનોનું પ્રોત્સાહન મળવાથી બંગાળીમાં કૃત્તિવાસે 'રામાયણ' કવિ ચંડીદાસે ગીતો, સંત ચૈતન્યે ભક્તિગીતો રચ્યાં.
- નરસિંહ મહેતાએ ગુજરાતી ભાષામાં અને નામદેવ તથા એકનાથે મરાઠી ભાષામાં તેમજ મીરાંબાઈએ રાજસ્થાની અને ગુજરાતીમાં પ્રખ્યાત ભક્તિપદો રચ્યાં.
- કશ્મીરમાં જૈનુલ અબિદિનના આશ્રયે 'મહાભારત' અને 'રાજતરંગિણી' જેવા સંસ્કૃત ગ્રંથોનો ફારસીમાં અનુવાદ થયો.
- વિજયનગરના મહાન સમ્રાટ કૃષ્ણદેવરાયે 'આમુક્તમાલ્યદા' નામનો ગ્રંથ રચ્યો.
- મુઘલ બાદશાહ બાબરે 'તુઝુક-એ-બાબરી' અને બાદશાહ જહાંગીરે 'તુઝુક-એ-જહાંગીરી'નામની આત્મકથાઓ તુર્કી ભાષામાં લખી. હુમાયુની બહેન ગુલબદન બેગમે હુમાયુની આત્મકથા 'હુમાયુનામા' લખી.

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

- બાદશાહ અકબરના સમયમાં અબુલ ફઝલે ફારસી ભાષામાં 'આઈન-એ-અકબરી' નામનો ઐતાહાસિક ગ્રંથ લખ્યો તેમજ તેણે અકબરની અત્મકથા 'અકબરનામા' લખી.
- કવિ બિહારીએ 'બિહારી સતસઈ' નામની સુપ્રસિદ્ધ હિંદી કૃતિ રચી.
- મધ્યયુગ દરમિયાન ઉર્દૂ ભાષાનો જન્મ થયો, જે ભાષા-સાહિત્યની એક મહત્ત્વની ઘટના ગણાય છે.
- 18મી સદી દરમિયાન ઉર્દૂ ગ્રંથો લખાયા, જેમાં મુહંમદ હુસેન આઝાદનો 'દરબારે અકબરી' એક મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે.

પ્રશ્ન 2: નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર મુદ્દાસર લખો:

(1) વલભી વિદ્યાપીઠની માહિતી આપો.

- સ્થળ:
  - → વલભી વિદ્યાપીઠ ઈસવીસનના સાતમા શતકમાં ગુજરાતનું અતિ પ્રસિદ્ધ શિક્ષણકેન્દ્ર હતું.
  - → ભાવનગર પાસેનું વલભીપુર એ સમયે મૈત્રક વંશના તત્કાલિન શાસકોની રાજધાનીનું નગર તેમજ ધીકતું આંતરરાષ્ટ્રીય બંદર હતું.
- આશ્રયદાતાઓ:
  - → વલભીપુરને પ્રસિદ્ધ વિદ્યાધામ બનાવવામાં મૈત્રક રાજાઓ અને શ્રીમંત નાગરિકો-શ્રેષ્ઠીઓનો ફાળો ખૂબ મોટો હતો.
  - → વલભીના મૈત્રક રાજાઓ આ વિદ્યાપીઠના મોટા આશ્રયદાતાઓ હતા. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મી નહોતા, સનાતની હતા; છતાં તેઓ વિદ્યાપીઠને દાન કરતા હતા. એ દાનમાંથી વિદ્યાલયનો નિભાવ થતો હતો.
- શિક્ષણ:
  - → વલભી વિદ્યાપીઠમાં હજારો બૌદ્ધ સાધુઓ અને બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ તેમજ દેશ-વિદેશમાંથી અનેક વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે આવતા.
  - → એ સમયે વલભી વિદ્યાપીઠ બૌદ્ધ ધર્મના હીનયાન પંથનું કેન્દ્ર હતું. અહીં, બૌદ્ધ ધર્મ ઉપરાંત બીજા ધર્મોનું પણ શિક્ષણ આપવામાં આવતું.
  - → 7મા સૈકાની મધ્યમાં બૌદ્ધ વિદ્વાનો સ્થિરમતિ અને ગુણમતિ આ વિદ્યાપીઠના અગ્રણી આચાર્યો હતા.
  - → વલભી વિદ્યાપીઠ તેની વિશિષ્ટ શિક્ષણ પ્રણાલીને કારણે ભારત અને વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ બની હતી. અહીં મોટા ભાગે દરેક વિષયનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. તે ખરેખર, આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ હતી.
  - → ચીની પ્રવાસી ઈત્સિંગે લખ્યું છે કે, વલભી વિદ્યાપીઠ પૂર્વ ભારતની પ્રસિદ્ધ શિક્ષણસંસ્થા નાલંદા વિદ્યાપીઠ સાથે સ્પર્ધા કરતી હતી.
  - → આરબોના આક્રમણને કારણે મૈત્રક વંશનો અંત આવ્યો. આ પછી વલભી વિદ્યાપીઠ ઝાંખી પડી ગઈ અને થોડા સમય પછી વિદ્યાપીઠનો અંત આવ્યો.

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

(2) નાલંદા વિદ્યાપીઠ વિશે માહિતી આપો.

નાલંદા વિદ્યાપીઠ

- સ્થળ:
  - → પ્રાચીન નાલંદા વિદ્યાપીઠ બિહાર રાજ્યના પટણા જિલ્લામા બડગાંવ ગામ પાસે આવેલી હતી.
- ધાર્મિક મહત્ત્વ:
  - → ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જૈન અને બૌદ્ધ પરંપરામાં નાલંદાનું મહત્ત્વ ઘણું છે.
  - → આ પ્રાચીન વિદ્યાપીઠમાં મહાવીર સ્વામીએ ચૌદ ચાતુર્માસ કર્યા હોવાથી તે જૈનતીર્થ બન્યું હતું.
  - → 5મી સદીમાં કુમારગુપ્તે અહીં એક વિહાર બંધાવેલ.
- શિક્ષણ:
  - → ઈસુની 5મીથી 7મી સદી દરમિયાન નાલંદા વિદ્યાપીઠ શિક્ષણધામ તરીકે ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતી.
  - → દેશ-પરદેશથી અનેક વિદ્યાર્થીઓ અહીં અભ્યાસ અને સંશોધન માટે આવતા.
  - → નાલંદા વિદ્યાપીઠમાંથી અભ્યાસ કરીને બહાર નીકળેલ વિદ્યાર્થી ભારતનો આદર્શ વિદ્યાર્થી ગણાતો.
  - → અહીં વિશ્વમાં શ્રેષ્ઠતમ ગણાય તેવાં ગ્રંથાલયો હતા. અહીંનો ગ્રંથાલય વિસ્તાર 'ધર્મગંજ'ના નામથી ઓળખાતો હતો.
  - → નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં સાત મોટા ખંડો હતા અને વ્યાખ્યાન માટેના 300 ખંડો હતા.
  - → 7મી સદીમાં ચીની પ્રવાસી યુઅન-શ્વાંગે આ વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. તે ચીન પાછો ગયો ત્યારે 657 જેટલા હસ્તલિખિત ગ્રંથો પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો.
  - → વિદ્યાપીઠના નિભાવ માટે દાનમાં મળેલાં અનેક ગામોની આવકમાંથી વિદ્યાર્થીઓને રહેઠાણ, ભોજન અને વસ્ત્રો વિનામૂલ્યે પૂરાં પાડવામાં આવતાં હતાં.
  - → નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં તત્ત્વજ્ઞાન, શિલ્પકલા, મંત્રવિદ્યા, ન્યાય, વ્યાકરણ, તર્કશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોનું તેમજ બૌદ્ધ ધર્મ અને વેદ ધર્મનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.
  - → દેશ-પરદેશમાં જ્ઞાનની અખંડ જ્યોત ફેલાવનાર નાલંદા વિદ્યાપીઠનાં આજે ખંડેરો જ જોવા મળે છે. છતાં પણ તેઓ દેશની ભવ્ય સંસ્કૃતિની ઝાંખી કરાવે છે.

પ્રશ્ન 3: નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ ટૂંકમાં લખો:

(1) યજુર્વેદ વિશે સમજૂતી આપો.

- યજુર્વેદ એ યજ્ઞનો વેદ કહેવાય છે. તે ગદ્ય અને પદ્ય સ્વરૂપે રચાયેલ છે. તેમાં યજ્ઞ વખતે બોલવામાં આવતા મંત્રો, ક્રિયાઓ અને વિધિઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

(2) અથર્વવેદમાં કઈ માહિતી આપવામાં આવી છે?

- અથર્વવેદમાં અનેક પ્રકારના કર્મકાંડો અને સંસ્કારોની માહિતી આપવામાં આવી છે.

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

(3) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કયા દાર્શનિક સિદ્ધાંતોનું વિવેચન છે?

- શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં જ્ઞાનમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ – આ ત્રણ મોક્ષપ્રાપ્તિના દાર્શનિક સિદ્ધાંતોનું વિવેચન છે.

પ્રશ્ન 4: નીચેના દરેક પ્રશ્નની નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો:

1) ભારતીય સાહિત્યનો પ્રાચીનતમ ગ્રંથ .... છે.

(A) ઋગ્વેદ

(B) યજુર્વેદ

(C) સામવેદ

(D) અથર્વવેદ

2) બૌદ્ધ સાહિત્ય કઈ ભાષામાં લખાયું છે?

(A) પાલી

(B) હિન્દી

(C) બ્રાહ્મી

(D) ગુજરાતી

3) દ્રવિડકુળની સૌથી જૂની ભાષા કઈ છે?

(A) તમિલ

(B) તેલુગુ

(C) કન્નડ

(D) મલયાલમ્

4) કવિ ચંદબરદાઈનો કયો ગ્રંથ હિન્દી સાહિત્યનો પ્રારંભિક ગ્રંથ છે?

(A) પૃથ્વીરાજરાસો

(B) વિક્રમાકદેવચરિત

(C) કવિરાજમાર્ગ

(D) ચંદ્રાયન

5) મહર્ષિ પાણિનિનો મહાન ગ્રંથ કયો છે?

(A) અષ્ટાધ્યાયી

(B) પૃથ્વીરાજરાસો

(C) વિક્રમાકદેવચરિત

(D) ચંદ્રાયન

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in